

УДК 821.161.2

ПУХОНСЬКА Оксана – доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури, Національний університет «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, Острог, Рівненська область, 35800, Україна (oksana.pukhonska@oa.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.46.12>

Бібліографічний опис статті: Пухонська, О. (2021). Травматичний досвід «чужої» війни у романі Сергія Пантюка «Війна і ми». *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 46, 97–103.* doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.46.12>

ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД «ЧУЖОЇ» ВІЙНИ В РОМАНІ СЕРГІЯ ПАНТЮКА «ВІЙНА І МИ»

Анотація. Стаття репрезентує коло гострих історичних і суспільних проблем, які відображено в мистецтві художнього слова. Авторка аналізує явище травматичного впливу війни поза межами Батьківщини на особистість і пошук нею шляхів подолання власного болючого досвіду в часі й просторі без травми. Для ілюстрації цієї теми взято роман сучасного українського автора Сергія Пантюка «Війна і ми». Цей твір є докладною репрезентацією проблеми поствоєнного травматичного стресового розладу, яка впродовж тривалого часу ігнорувалася на рівні й державної політики щодо ветеранів локальних воєн, і суспільством загалом. Оригінальність цього наукового задуму полягає як у непересічному об'єкті дослідження – літературне осмислення індивідуальної травми «чужої» війни та її проекція на модель поведінки окремої людини, цілого покоління або ж суспільства, так і в проблемному тлі самого роману: сюжет засновано на маргінальних у вітчизняному художньому тексті темах – війни в Нагірному Карабасі й Придністров'ї.

Спроби персонажа примиритися з власним травматичним досвідом проявляються у двох напрямках. По-перше, він перманентно намагається повернутися в середовище такого самого болю, оскільки мирне життя провокує особливо складну душевну реакцію на світ та оточення. По-друге, автор застосовує до свого персонажа ефект самотерапії через літературні практики виписування пережитої кривди. Оскільки травма пов'язана із суттєвим підваженням цінності людського життя, то повернути її значення – завдання доволі складне. Проблему психологічної травми індивіда дослідниця розглядає також ширше – як проблему суспільну, культурну й історичну. Особливо актуальною ця проблема видається у світлі пост-тоталітарної інтерпретації культурних текстів, серед яких сучасна література займає досить активну позицію переосмислення травматичного радянського досвіду.

Ключові слова: війна, травматичний досвід, література, тоталітаризм, самотерапія.

PUKHONSKA Oksana – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Literature, The National University of “Ostroh Academy”, 2, Seminarska str., Ostroh, Rivne region, 35800, Ukraine (oksana.pukhonska@oa.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0543-4847>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.46.12>

To cite this article: Pukhonska, O. (2021). *Travmatychnyi dosvid “Chuzhoi” viiny u romani Serhiia Pantiuka “Viina i my” [Traumatic experience of foreign war in the novel of Serhii Pantiuk War and We]. Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia “Filolohiia” – Problems of Humanities. “Philology” Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 46, 97–103.* doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.46.12> [in Ukrainian].

TRAUMATIC EXPERIENCE OF FOREIGN WAR IN THE NOVEL OF SERHII PANTIUK *WAR AND WE*

Summary. *The article represents a range of acute historical and social problems that are reflected in the art of literature. The author analyzes the phenomenon of the traumatic impact of the war outside the homeland on the individuals and their search for ways to overcome their own painful experience in time and space without injury. To illustrate this topic, the novel of the modern Ukrainian author Serhii Pantiuk "War and We" is taken. The originality of this scientific idea, first of all, lies in the unusual object of study – the literary understanding of the individual trauma of foreign war and its projection on the model of behavior of an individual, generation or society. Secondly, it lies in the problematic background of the novel: the plot is based on marginal domestic themes of literary text, behind which we read much deeper themes – the war in Nagorno-Karabakh and Transnistria.*

The character's attempts to come to terms with his own traumatic experience are manifested in two directions. Firstly, he is constantly trying to return to the environment of such pain, because a peaceful life provokes a particularly complex mental reaction to the world and people surrounding him. Secondly, the author applies to his character the effect of self-therapy through literary practices of writing out the experienced guilt. Because trauma is associated with a significant undermining of the value of human life, regaining its value is a daunting task. The author of the article also considers the phenomenon of psychological trauma of an individual more broadly – as a social, cultural and historical problem. This problem seems especially relevant in the light of the post-totalitarian interpretation of cultural texts, among which modern literature takes a very active position in rethinking the traumatic Soviet experience.

Key words: *war, traumatic experience, literature, totalitarianism, self-therapy.*

Постановка проблеми. Із закінченням Другої світової війни ні воєнні дії, ані тим більше мілітарна риторика в різних сферах суспільного функціонування у світі не завершилася. Новий порядок повоєнного світу, чергова зміна географічних кордонів і політичних пріоритетів привели до переосмислення поняття миру. У новій інтерпретації він не лише не означав цілковитого складання зброї, а, навпаки, став засобом маніпуляції в локальних воєнних конфліктах, де ця зброя заново апробувалася й використовувалася на повну силу. Після офіційного завершення війни з гітлерівською Німеччиною в суспільному дискурсі Європи, розірваної сталінським тоталітаризмом і надмір лояльним демократизмом альянтів, мілітарна риторика значно видозмінилася. Грегор Даллас, акцентуючи на суттєвій ознаці тоталітаризму, за яким війна – найдієвіший засіб реалізації амбіцій режиму, бо, як виявилось, «інтенцією Сталіна було продовження війни, але вже супроти західних союзників» (Dallas, 2012, р. 611), наголошує на її триванні в часі й просторі навіть після офіційного завершення ДСВ. Тоді ж з'являється нова риторика, яка лягла в основу всього періоду холодної війни, продовжувалася й після неї вже як боротьба проти «західного імперіалізму». Знаково,

що саме на такій стратегії самоутвердження Радянський Союз формував і поширював власну ідеологію практично в усіх сферах суспільного життя, упроваджуючи в інформаційний простір мотив «битви» за першість у різних сферах соціального життя громадян СРСР. Та держава не припиняла брати участь або й провокувати воєнні конфлікти як у себе, так і поза межами своєї території.

Війна в Афганістані, наприклад, створила окремих культурний дискурс. Він розкривав особливості нового обличчя тоталітарного мілітаризму. Саме в її контексті чи не вперше після Першої світової війни заговорили про посттравматичний синдром учасників бойових дій. Виникла ситуація, за якої людина повертається з війни в мирний світ з абсолютно зміненою його візією, з переоціненими поняттями миру, війни і життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливу основу досліджень травми війни в культурному дискурсі заклав британський професор Найджел Гант фундаментальною працею «Пам'ять, війна і травма» (Hunt, 2010), опублікованою в Кембриджі 2010 року. Узявши до уваги вплив війни на особистість, автор показав, наскільки масштабною є ця проблема в контексті окремого соціуму й усієї світової цивілізації. Ще 1985 року була опу-

блікована монографія американського дослідника Ентоні Арнольда «Афганістан. Радянська інвазія у перспективі» (Arnold, 1985). У контексті найновіших українських студій із теми уваги варте дослідження Олексія Кордуна «Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля» (Кордун, 2020).

Літературознавчі розвідки з теми не є численними сьогодні. Варто зосередити увагу на дослідженнях творчості В. Слапчука, зокрема на рецензії Віри Агеєвої «Історія любові й гідності» (2013) на «Книгу забуття». Ширше проблему пострадянської травматичної пам'яті, пов'язаної з досвідом воєн, порушує Тамара Гундорова в праці «Транзитна культура: симптоми постколоніальної травми» (Гундорова, 2013). Аналізуючи сучасні збройні конфлікти, які веде Росія у світі, передовсім на території України, Ярослав Поліщук висвітлює проблему посттоталітарного досвіду в книгах «Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі», «Пошуки Східної Європи: тіні минулого, міражі майбутнього» (Поліщук, 2020). Творчість Сергія Пантюка загалом здобулася на читацьку та дослідницьку рецепції (скажімо, рецензії Тетяни Дігай, Анни Воробйової), однак травма війни, описана в романі, що став об'єктом пропонованої наукової студії, практично не досліджена.

З огляду на це, **метою статті** є дослідження літературної рецепції травми «чужої» війни та механізмів її проговорення за допомогою культурних наративів і художньої словесності, а завданням – дослідити специфіку художньої інтерпретації травматичного досвіду війни та перспективи його подолання через літературну наративізацію.

Виклад матеріалу. Як відомо, з розпадом Радянського Союзу тема війни не лише не відійшла на задній план, а, навпаки, щоразу поставала з новою силою й у нових географічних координатах, особливо на теренах колишнього СРСР (Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я, Грузія). Із початком XXI століття будь-які тоталітарні амбіції виявилися вкрай застарілими, щоб мати перспективу продовження. Інформаційно-технічний прогрес унеможливував фор-

мування непроникних ідеологічних кордонів, залізних завіс тощо. Спроби втримати хоч би сферу стратегічних політичних чи згодом бізнесових інтересів уже колишньої радянської номенклатури призводили до спалахування гострих воєнних конфліктів на територіях незалежних пострадянських держав. Локальні війни стали своєрідною перехідною ланкою між реконструкцією мілітарної стратегії тоталітаризму та її переоцінкою.

Реакція літератури в Україні на досвід такої війни розтягнулася в часі. Уникнути її не вдалося хоч би з огляду на те, що чимало українців брали участь чи безпосередньо в бойових діях (Афганістан, Чечня, Придністров'я), чи в складі миротворчого контингенту (колишня Югославія). У 2000-х роках виходять друком тексти, активний читацький інтерес до яких свідчить про суспільну необхідність культурного пропрацювання такого виду травми, також, за Я. Поліщуком, «нагадує про себе «залишковий мілітаризм» – як ефект відгуку минулого в сучасності» (Поліщук, 2016, с. 80). Вони стають проміжними поміж сучасним перепрочитанням Другої світової й літературним осмисленням сучасної російсько-української війни на Донбасі. У тому й тому випадках маємо справу насамперед із реконструкцією й осмисленням «прописаної» в непорушному статусі тоталітарною пропагандою пам'яті. У випадку з текстами про досвід локальних конфліктів ідеться про її вплив на людську психіку й поведінку в мирних обставинах. Війна в такому разі постає в глобальному й незавершальному вияві. Вона часто супроводжує окремих індивідів (носіїв травматичної пам'яті й постпам'яті) від народження до смерті. Війна репрезентована як деконструкт свідомості поза її історичними, політичними чи іншими обставинами. У цьому аспекті вартими уваги видаються романи Василя Слапчука «Книга забуття» (2013) та Сергія Пантюка «Війна і ми» (2012). Їх особливість у тому, що обидва письменники – безпосередні свідки й учасники згаданих у творах подій. Утім, якщо до сюжетів про війну в Афганістані привернено значно пильнішу увагу українських і зарубіжних дослідників, то з науковою рецепцією літературних тем, пов'язаних із локальними воєнними конфліктами, ситуація дещо складніша. Причи-

ною цього є, зрештою, і те, що й таких творів у вітчизняній художній літературі помітно бракує. З огляду на це, роман Сергія Пантюка «Війна і ми» є однією з повноцінних спроб започаткувати мистецький дискурс літературного освоєння участі українців у *чужих* війнах, які сформували *свою* травму такого досвіду. Автор порушує проблему травми війни доволі широко, залучаючи читача в контекст мілітарної риторики радянського світу, ангажуючи його в непростий досвід побуту радянського солдата, зокрема відібраного в нього права вибору, коли йдеться про участь у бойових діях у Нагірному Карабасі. Особливо важливо звернути увагу на те, як письменник розширює межі геокультурного й геополітичного стану пострадянського світу, коли йдеться про воєнний конфлікт у Придністров'ї, долю якого через десятиліття повторили Грузія й Україна. Що найважливіше – це авторська спроба показати проблему особистості, яка, вистоявши в тих випробуваннях, пробує примирити травматичний досвід з умовами нової дійсності.

Роман «Війна і ми» – це художня рецепція посттравматичного синдрому, носій якого через літературне пропрацювання пережитого досвіду намагається зрозуміти власну травму й оприлюднити її. На противагу «Війні і миру» Льва Толстого (ідеться про алюзію до назви і її метафоричної суті), де ці два явища не лише протиставляються, а й взаємодоповнюють картину світу «Війна і ми» С. Пантюка стає метафорою сучасної дійсності, переосмисленої в контексті перманентної боротьби людства *супроти* чогось чи *за* щось. Герой роману докладно виписує тип людини зламу епох і кінця тоталітарної системи. Свідомість її здебільшого поділена на життя до війни і після неї. Він розуміє власну травму, яка не дає йому нормально жити: «Я буваю неадекватним, коли вип'ю забагато, мене краще не чіпати, бо я миттєво наповнююся безпідставною агресією. У мені народжується минуле, у мені народжується війна» (Пантюк, 2012, с. 76). Найджел Гант у дослідженні феномена травми війни доходить висновку, що, будучи свідком чи виконавцем убивства, об'єктом тортур, жертвою чи очевидцем звірств супроти солдатів або мирних мешканців, індивід наражається на цілковите

руйнування усталеної в його свідомості системи цінностей і переконань, що деструктивно впливає на ідентичність цього індивіда. Персонаж твору С. Пантюка весь час намагається боротися з травматичним минулим, котре не відпускає його за жодних обставин.

У зоні воєнного конфлікту Нагірного Карабаху, де герой переживає перший особистий досвід війни, під впливом відчуттів жаху й близької смерті він зазнає цілковитої психологічної трансформації. Цей досвід став точкою неповернення до попереднього життя. С. Пантюк акцентує увагу на тому, що війна змінює як саму людину, так і сприйняття нею інших людей. Життя не може бути таким, як раніше. За Н. Гантом, зруйнована картина світу травмованого солдата веде за собою руйнацію сім'ї, дружби, зневіру в майбутньому й у безпеці життя загалом (Hunt, 2010, р. 10). Саме тому, повернувшись з армії, герой перманентно шукає ситуацій, максимального наблизених до його підсвідомої травми. Це пошуки так званого середовища комфорту, але комфорту нетипового – на межі життя і смерті. Чоловік починає займатися боксом, боями без правил. Він усяко намагається повернутися в психологічне середовище війни, котре йому стало більш звичним, аніж мирне життя. По-перше, це пояснює психологічну потребу перенесення болючого досвіду, коли, за Я. Поліщуком, «розуміння пережитої травми потребує залучення механізму витіснення» (Поліщук, 2016, с. 101). По-друге, герой шукає механізм заміщення її конструктивною агресією. Деструкція воєнної ідентичності після повернення з армії призвела до неможливості адаптуватися до мирного життя.

Однією зі спроб самотерапії стає літературна творчість. Вона створює умови для проговорення травми. Це той випадок, коли йдеться про наративізацію минулого, витісненого в підсвідомість. Воно регулярно впливає на поведінку, спосіб думання й життя людини. Такий прийом літератури підтверджує, що «людське життя – це постійний наратив. Ми використовуємо й маніпулюємо спогадами свідомо й несвідомо для самопрезентації у світі» (Hunt, 2010, р. 3). Разом із писанням роману герой шукає інших шляхів самозвільнення від минулого. Такими стають спогади дитин-

ства. Заявляючи, що йому все частіше сниться дитинство, індивід указує шлях самозахисту власної психіки від травми війни. У спогадах герой повертається в час, коли йому було максимально комфортно, затишно й безпечно. Цей випадок означає момент перетину воєнних дискурсів, де прочитуємо травму не лише сучасного героя, а й травму історичну. Війна для нього має характер історичного нарративу в репрезентації живої пам'яті. Чоловіка з раннього дитинства супроводжували постаті ветеранів Другої світової, скалічених фізично й морально. Однак та війна для нього – це пам'ять інших. Вона асоціюється з не цілком зрозумілими хлопцеві дитячими іграми. Війна ж, із якою зустрічається сам, має інший вимір. Герой уперше бачить безмежну й неконтрольовану людську жорстокість: «Трапляються тіла й геть обгорілі, неприродно скручені, наче величезні павуки, що наводять на думку, що цих людей живцем обливали бензином і підпалювали. Коли ми клали на носі перше обгоріле тіло, майже всіх знудило. Особливо після того, як хтось недоречно пожартував про «жарену людятину» (Пантюк, 2012, с. 131).

Якщо літературне вираження травми можна розцінювати як автотерапію, то іншим способом терапії для героя є спроба реабілітації через зовнішнього посередника. У романі появляється образ психолога. Властивою для носіїв посттравматичного синдрому війни є неможливість безпосередньої комунікації з іншими на тему пережитого. Саме тому його психолог – зі світу віртуального. Довіра до можливої психологічної реабілітації зростає тоді, коли ці двоє героїв сходяться на темі травми і її рефлексії. Психолог Ніка Польова, людина зі своїм досвідом непростого минулого, з часом викликає в героя підсвідому симпатію.

Н. Гант зазначає, що «травматичні спогади належать здебільшого до імпліцитної пам'яті, де вони не підлягають контролю свідомості» (Hunt, 2010, р. 69). Тому війна впливає на поведінку героя через його сні й нездатність до адекватного сприйняття навколишніх реалій, які у світлі пережитої травми видаються несправжніми. Найближчим йому є мілітарний побут.

Участь персонажа як військового репортера вже в придністровському воєнному кон-

флікті (1992) має в романі подвійну інтерпретацію. По-перше він укотре намагається повернутися у звичне середовище травми. По-друге, автор акцентує на триванні війни в пострадянському світі. На думку Адама Ебергардта, до військових заворушень у пострадянській Молдавії на початку 1990-х дійшло не стільки через пропагований Росією нібито міжетнічний антагонізм лівобережного Придністров'я, скільки через ворожість політичних еліт країни. Тут прочитуємо акценти пострадянської сфери впливу Росії, яка перебрала на себе спадкоємність СРСР і продовжувала ідеологічні маніпуляції на його колишніх територіях. Власне, методи розв'язання конфлікту це підтверджують. Вони полягали в підтримці сепаратистських настроїв, заснованих на дискусійних питаннях мови й етнічних пріоритетів. Згодом помітимо їх і в інших збройних конфліктах, зокрема в Грузії (2008) та в Україні (від 2013 року).

Письменник намагається показати війну через травматичну пам'ять свого героя, актуалізуючи його попередній досвід. У контексті мілітарної риторики спостерігаємо літературний симбіоз пам'яті індивідуальної та національної. За фрагментом історії однієї війни у творі криються всі складнощі перехідного часу пострадянських країн. Найбільш гостро на початку 1990-х років його відчула саме Молдовія. Герой роману не вникає в глибину і специфіку цього конфлікту. Йому не йдеться про роль українських миротворців чи найманців у ньому. Його поведінка й саморефлексії викривають універсальний характер війни, яка не має національності, мови, статі, хоч позірними її причинами можуть бути саме ці чинники. У центрі роздумів героя – традиційно два боки фронту, на якому людина та війна. Придністровський конфлікт у ранній пострадянський період стає тим осередком, де травмовані пам'яттю тоталітаризму знаходять місце оманливого комфорту: «У більшості за плечима – або Афган, або «свіжий» Арцах-Карабах, інші – просто шукали пригод на молоді й недосвідчені дупи...» (Пантюк, 2012, с. 46).

Свій внутрішній конфлікт персонаж «Війни...» розгортає на тлі посттоталітарної травми українського суспільства. Спільним для такого типу художніх текстів є неприйняття героєм обставин, що склалися в

суспільстві після розпаду Радянського Союзу. Зауважмо, що лейтмотивом практично всіх творів після 2000-го року постає проблема відсутності зміни політичних еліт і формування культурних пріоритетів, які виходять поза межі усталеного радянського канону. С. Пантюк у романі «Війна і ми» пострадянську війну використовує також як ілюстрацію зв'язку між літературою й політично-суспільними змінами. Через їх властивість взаємодоповнення він показує трагедію людини, що стала жертвою безпам'ятства й пам'яті викривленої, витісненої, змаргіналізованої. Герой роману повертається з війни в Придністров'ї «вже не найманцем, а ідейно гіперзаточеним патріотом, готовим убивати всіх і кожного, хто виказував бодай якусь ворожість до моєї України» (Пантюк, 2012, с. 32). Для нього прагнення вирватися з гіпертрофованого радянського минулого – індивідуальна потреба дистанціюватися від пам'яті, яка ні з чим іншим, окрім травми, у нього не асоціюється. За Я. Поліщук, «такі герої змушені балансувати між агресією та стражданням» (Поліщук, 2016, с. 101), перманентно шукаючи можливості позбутися комплексу жертви. Н. Гант, однак, вважає, що повністю звільнитися від такого комплексу не вдасться, оскільки ці люди «приречені жити зі своїми спогадами» (Hunt, 2010, р. 1).

Висновки. Отже, досвід війни є тим явищем, яке не втрачає свого значення ні поза хронологічними, ані поза фізичними межами свого джерела. Література впродовж

десятиліть напрацьовує механізми культурної терапії такого роду травми, чому роман Сергія Пантюка є добрим доказом. Цей твір до певної міри характеризує культурні тенденції 2000-х років, коли література стає чи не найбільшим резонатором травматичної посттоталітарної пам'яті для всього суспільства. Війна в такій літературі набуває суті, позбавленої ідеологічних гіпербол і надінтерпретацій. Переосмислення її травматичного значення викриває ще одну ознаку радянського тоталітаризму – це була система, яка після закінчення Другої світової війни підтримувала ресурси власного існування передусім через мілітарні методи самоутвердження. І, як відомо, ідеться не лише про ідеологічну риторику, а про безпосередні воєнні дії, у яких Радянський Союз або неодмінно брав участь, або сам їх провокував. Таку ж стратегію щодо пострадянського простору підтримує й нинішня Росія, що засвідчують чеченські війни 1990-х років, військові конфлікти в Придністров'ї, Грузії, Україні.

Перспективність подальших розвідок із розглянутої проблеми зумовлюють два чинники. По-перше, досвід минулих травм досі резонансний у нашому посттоталітарному суспільстві. По-друге, російсько-українська війна на Донбасі, виявивши чимало нез'ясованих аспектів травматичного минулого українців, є водночас детонатором з'яви нових ураз на різних рівнях суспільного життя, що досить докладно прописано в численних художніх текстах сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

- Гундорова Т.** Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
- Кордун О.** Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля. *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору* : монографія / за редакцією А. Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 336–363.
- Пантюк С.** Війна і ми. Київ : Ярославів Вал, 2012. 168 с.
- Поліщук Я.** Пошуки Східної Європи : тіні минулого, міражі майбутнього. Чернівці : Книги-XXI, 2020. 192 с.
- Поліщук Я.** Реактивність літератури. Київ : Академвидав, 2016. 192 с.
- Arnold A.** *Afganistan. The Soviet Invasion in Perspective.* Stanford : Hoover Institution Press, 1985. 180 p.
- Dallas G.** *Zatruty pokój: 1945 – wojna, która się nie skończyła / przeł.* Jacek Sikora. Wrocław : Bukowy Las, 2012. 760 s.
- Eberhardt A.** *Paradoksy mołdawskiego sportu. Przyczynek do analizy konfliktu naddniestrzańskiego.* Warszawa : Ośrodek studiów wschodnich im. Marka Karpia, 2011. 24 s.
- Hunt N.C.** *Memory, War and Trauma.* New York : Cambridge University Press, 2010. 232 p.

REFERENCES

- Ghundurora, T.** (2013). *Tranzytyna kultura. Symptomy postkolonialnoji travmy : statti ta eseji* [Transit Culture. Symptoms of Postcolonial Trauma: articles and essays]. Kyiv : Ghrani-T [in Ukrainian].
- Kordun, Ja.** (2020). *Poshuky Skhidnoji Jevropy : tini mynulogho, mirazhi majbutnjogho* [The Search for Eastern Europe : Shadows of the Past, Mirages of the Future]. Chernivci: Knyghy – XXI [in Ukrainian].
- Pantiuk, S.** (2012). *Viina i my* [War and we]. Kyiv : Yaroslaviv Val [in Ukrainian].
- Polishhuk, Ja.** (2020). *Poshuky Skhidnoi Yevropy : tini mynuloho, mirazhi maibutnoho* [The search for Eastern Europe : shadows of the past, mirages of the future]. Chernivtsi : Knyhy – XXI [in Ukrainian].
- Polishhuk, Ja.** (2016). *Reaktyvnistj literatury* [Reactivity of Literature]. Kyiv : Akademvydav [in Ukrainian].
- Dallas, G.** (2012). *Zatruty pokój : 1945 – wojna, która się nie skończyła* [Poisoned Peace : 1945 – The War That Didn't End], trans. Jacek Sikora. Wrocław : Bukowy Las [in Polish].
- Eberhardt, A.** (2011). *Paradoksy mołdawskiego sportu. przyczynek do analizy konfliktu naddniestrzańskiego* [The Paradoxes of Moldovan sport. Contribution to the Analysis of the Transnistrian Conflict]. Warsaw : Ośrodek studiów wschodnich im. Marka Karpia [in Polish].
- Eberhardt, A.** (2011). *Paradoksy mołdawskiego sportu. przyczynek do analizy konfliktu naddniestrzańskiego* [The paradoxes of Moldovan sport. Contribution to the analysis of the Transnistrian conflict]. Warszawa : Ośrodek studiów wschodnich im. Marka Karpia. 24 s. [in Polish].
- Hunt, N.C.** (2010). *Memory, War and Trauma*. New York : Cambridge University Press,. 232 p. [in English].